

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (94)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Тәуелсіздігіне – 30 жыл

Алимбаев А.Е. «Мәңгілік ел» идеясы және Түркілік интеграция 4

Археология

Құрманғазов И.С., Абдималков К.Г., Әлібай Б.Е. «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ботай қонысында 2021 жылы жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері 12
Білалова Г.Д. Б.з.д. VII-VI ғғ. Сарыарқадағы ерте сақ аң стилінің маңызды белгілері мен ерекшеліктері 24
Нугманова Н.Т. История археологического изучения средневекового городища Сарайчик 34

Этнография

Жайлыбаев Д.Ж. XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы Орта Азия халықтарындағы неке және отбасындағы сый алмасу мәселелері 41
Үмітқалиев Ұ.Ұ., Искаков Қ.А. Қазақ халқындағы мәйітті уақытша сақтау және жөнелту ғұрпы: этнографиялық материалдар негізінде 50

Тарих. Тұлға. Тағылым

Артықбаев Ж.О. «Әкеміз Үкі, аман бол!» (Г.Н. Потанин жазбаларындағы Абақ-Керей Қазыбек мырза туралы хикая) 57
Рахимбаева Г.К. Тарихи жырлардың жиналып, зерттелу тарихы (Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар негізінде) 63
Хасенов С.С. Әулие Ырғызбай Досқанаұлы және оның емшілік қызметі 71
Кеңшілікұлы А. Мұқағали ғасыры 81
Әлжан Л.Т. «Айқапты» танытқан тұлға 95
Серімов Е.Е. Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла аз-Замахшаридің өмірі және шығармашылығы 101

Филология

Оразбек М.С. Абай шығармаларындағы әлемдік және ұлттық архетиптер 112
Бияров Б.Н. Гидрографиялық терминдерден жасалған түбір топонимдер 131

Музей ісі

Ибраева Г.О. Музейдегі танымы мол кездесу 139
Қабдоллаев М.С. Шығыстың шырайын кіргізер музей-қорық 145

CONTENTS

Kazakhstan's independence – 30 years

Alimbayev A.E. The idea of «Mangilik el» and Turkish integration 4

Archaeology

Kurmaniyazov I.S., Abdimalkov K.G., Alibai B.E. Research work carried out by the «Botai» State Historical and Cultural Museum-Reserve in the settlement of Botai in 2021 12
Bilyalova G.D. Some features and differences of the early saks animal style of Saryarka in vii-vi centuries 24
Nugmanova N.T. History of archeology of the medieval town Sarayshik 34

Ethnography

Zhailybaev D.Zh. Problems of the gift of marriage and family relations in the people of Central Asia in the middle of the XIX – at the beginning of the 20th century 41
Umitkaliyev U., Iskakov K. Preliminary preservation of the bodies of the deceased until burial among the Kazakh people: based on the archaeological and ethnographic materials 50

History. Personality. Reading

Artykbayev Zh.O. «Our father Owl, goodbye!» (The narrative of Kazybek myrza from Abak-Kerey in the diaries of G.N.Potantin) 57
Rakhimbayeva G.K. The history of studying and collecting historical songs (Based on historical songs of the East Kazakhstan region) 63
Khasenov S.S. Aulie Irgizbay Doskhanuly and his healing activities 71
Kenshilikuly A. The age of Mukagali 81
Alzhan L.T. The life and work of Mukhamedzhan Seralin 95
Serimov E.E. The life and work of Abu-l-Kasim Mahmud ibn Omar Jaralli az-Zamakhshari 101

Philology

Orazbek M.S. World and national archetypes in the works of Abai 112
Biyarov B.N. Root toponyms created from hydrographic terms 131

Museum business

Ibraeva G.O. A cognitive meeting at the museum. 139
Kabdullaev M.S. Museum-reserve in the east of the country 145

ТАРИХ. ТҰЛҒА. ТАҒЫЛЫМ

<https://doi.org/10.47500/2021.v3.i3.07>

Артықбаев Ж.О.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: socantrology@mail.ru

«ӘКЕМІЗ ҮКІ, АМАН БОЛ!» (Г.Н. Потанин жазбаларындағы Абақ-Керей Қазыбек мырза туралы хикая)

Мақалада белгілі ғалым, қазақтанушы Г.Н. Потаниннің «Очерки Северо-Западной Монголии» еңбегінің II томындағы «Киргизы», яғни «Қазақтар» аталатын бөліміне енген Абақ-Керей Қазыбек мырза туралы және қазақ халқының тотемдік сенімдері сөз болады. Г.Н. Потаниннің XIX ғасырдың 70-80 жылдары Қара Ертіс бойындағы Абақ-Керей және Найман руларының қазақтарынан жинаған этнографиялық деректері ғылым үшін өте маңызды дерек болып табылады. Ғұлама ғалым қазақ рулары туралы өзінің шежіре қариялардан жинаған деректерін берумен қатар ол руларға қатысты толып жатқан этнографиялық мәліметтерді де тіркеп отырған. Оның бірі Сәмебет ұрпағы Қазыбек және Есағасы аталатын аталардың үкіні әке деп қадірлеуі, оны қорғауы және сенімдері. Бұл бір жағынан тым ерте дәуірлерде пайда болған тотемдік түсініктердің қазақ халқында XIX ғасыр соңына дейін, тіпті қазір де өмір сүріп отырғанын көрсетеді. Белгілі дәрежеде тотемдік түсініктер адам баласының өзін қоршаған табиғи ортамен үйлесімді қарым-қатынасын қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: Г.Н. Потанин, Қара Ертіс, Абақ-Керей, Сәмебет, Қазыбек, үкі, тотем, этнография.

Кереку қаласында С. Торайғыров атындағы университетте қызмет етіп жүрген кезде, нақтылай айтсақ 2005 жылы, мен ректорымыз Е. Арынның ұсынысымен Ертіс өңірінің тумасы Г.Н. Потаниннің үш томдық таңдамалы еңбектерінің жинағын дайындауға жетекшілік жасадым. Ұлы ғалымның 175 жылдығын осындай бір игі шаруамен атап өтпек болдық. Бізге дейін ұлы ғалымның қазақ фольклорынан құрастырылған бір томдық еңбегі ғана болды (Казахский фольклор..., 1972).

Бала кезінен Шоқанның досы болған, қазақ тарихымен этнографиясын зерттеуге ерен еңбек сіңірген, Алаш азаматтарына қашанда қамқор аға болған Г.Н. Потанин атын қалай дәріптесең де тұрады. Көзі тірісінде қазақ арасында әулие атанған Г.Н. Потанин туралы айтпай

кетсек болмас. Ә. Бөкейханов Г.Н. Потаниннің мерейтойына арналған жазбасында ғалым туралы жаза келіп: «Қазақты автономия қылсақ, Қараөткел Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұлын, қызын оқытсақ, «Қозы Көрпеш – Баянды» шығарған, Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Европа сонда білер еді-ау, «Қозы-Көрпеш – Баянда» Баян махаббат жолына өзін құрбан қылған. Мұны шығарған жұрт махаббатты сынай, бағалай біледі. Мұндай жұрттың қатыны келешекте ұл тауып тұр, аты бәйгеден келіп тұр. Қазақ жұрты келешекте кіммен болса да қатар отыруға ұялмайды» дейтін Григорий Николаевич», деп әулиеге нағыз азаматтық бағасын береді.

«Қазақ» газетінің 1913 жылғы № 15 санында Ә. Бөкейханов Г.Н. Потанин туралы «Қазақты туғанындай жылы көреді. Бишарасың деп қазаққа қорған болады, өз ғұмырында қылған жұмысы, жүріп-тұрған мінезі анық әулиенің ісіндей» дейді (Қыр баласы, 1913).

Г.Н. Потаниннің бірнеше томдық «Очерки Северо-Западной Монголии» еңбегінің II томында «Киргизы», яғни «Қазақтар» аталатын бөлім бар. Қазақтар жайлаған аймақтың табиғатына, қысқы және жазғы қоныстарына шолу жасаған соң ғалым олардың рулық құрылымын былай атап көрсетеді: «Киргизы, обитающие в степной долине Черного Иртыша, принадлежат к роду Абак-Кирей (Абақ-Керей – Ж.А.) и Кара-Кирей (Қара-Керей – Ж.А.) первые занимают восточную часть Иртышско-Зайсанской впадины, вторые – западную. Абак-Кирей говорят, что они называются, кроме того, еще Ашимаили-Кирей (Ашамайлы-Керей – Ж.А.), не объясняя по какой причине, и что они делятся на 12 колен, которые все происходят от одного корня; древнейший отец всего Кирейского народа был Сары-Юсунь, сын его Кара-бий, сын Кара-бия – Абак, сын Абака – Кирей; у последнего же было 12 сыновей, от которых и происходят колена Киреев. Имена этих двенадцати колен следующие: 1) Джантыкей, 2) Джадык, 3) Черечуи, 4) Ители, 5) Кара-касс. 6) Мулку. 7) Чубар-айгыр, 8) Меркит, 9) Итенгмян, 10) Джас-табань, 11) Сарбас, 12) Чий-моин» (Потанин, 1881: 152-154).

Әуелі Г.Н. Потаниннің осы жазбасына аздаған тәпсір жасап көрейік. Автордың «Абак-Кирей (Абақ-Керей – Ж.А.) и Кара-Кирей (Қара-Керей – Ж.А.)» деп отырғаны қазақ генеалогиялық (ру-тайпалық) құрылымындағы екі түрлі бірліктің ішіне кіреді. Абақ-Керей аталатын он екі рудан құралатын қауымдастық жалпы Керей, ал Қара-Керей болса Найман одағының ішінде. Қазақ ру-тайпалық құрылымы саяси-мемлекеттік мүдде үшін жұмыс істейтінін біз бірнеше қайтара жаздық. Қанша жерден қазақ баласы бір атаның баласы ретінде сипатталғанымен де, қарапайым жұрт солай қабылдағанымен де шын мәнінде олардың әрқайсысы әкімшілік-территориялық бірлік қызметін атқарады. Еуразия далалық аймағында бірнеше мыңдаған жылдар бойы аласапыран оқиғалар, ұлы көшу-қонулар, жаппай босулар болған, сол кезде кеткен ел кетіп, қалған елден ру-тайпалық жүйе қайта құрылып, өз тіршілігін жалғастыра береді. Біздің пікірімізше, Абақ-Керей одағы да XVII-XVIII ғасырларға созылған «Бастапқы ақтабан»,

одан кейінгі «Ақтабан шұбырынды» аяқталған соң түп-тегі Керей қауымына, не соның жақын араласқан көршілеріне баратын рулардан құралған. Мысалы, Г.Н. Потанин тізіміндегі Абақ-Керей руларының тізіміне қарайық. Қаракас (мәтінде – Кара-кас) Сібір-Алтайды мекендеген ежелгі түркі халықтарының бірі. Меркіт (мәтінде – Меркит) Шыңғыс заманына дейін-ақ Орталық Азияның өз бетімен өмір сүрген тайпалық қауымы. Абақ-Керейдің құрамы кейде он екі, кейде одан көп болып кетуі де, кейбір рулардың он екінің ішінен орын таба алмай дауласып жүруі де Абақ-Керей одағының XVIII ғасырда, яғни ерлік дәуірінде жасақталғанын көрсетеді. Г.Н. Потанин жазатындай «Абак-Кирей говорят, что они называются, кроме того, еще Ашимаили-Кирей (Ашамайлы-Керей – Ж.А.)», Абақ-Керей адамдарының ғалым алдында өздерін Ашамайлы атауы да, олардың негізгі тобы Ашамайлыдан бертінде бөлініп шыққанына айғақ. «Төрт сарының нәсіл-жұрағаты орысқа қараймыз деп Алатау, Алтай тауларынан асып кеткен. Олар бұл күнде Қытайға қарап қалды. Мейлінше бай болған, бодамсыз керей атанады» дейді М.Ж. Көпейұлы (Көпейұлы, 2013: 49). Ал Абақ-Керей шежіренің Сары Үйсіннен (Сары-Юсунь) басталуы одақ құрамындағы кейбір рулардың тарихтың кейбір бұрылыстарында Үйсін қауымдарына жақын болғанын көрсетеді. Шежіренің бір нұсқаларында Абақ-Керей мифтік дәуірдегі ру туғызушы тұлға Бәйдібектің Абақ деген қызынан туып еді-мыс делінеді. Қазақ саяси-әкімшілік жүйесі туысқандыққа негізделгені себепті, қазақ руларының барлығын ежелгі дәуірлерде өмір сүрген мифтік бір аталарға немесе Алаша хан сияқты шартты тұлғаларға байлап тастау ежелгі дәстүр болып табылады.

Абақ-Керей одағының құрылу мақсатын Жоңғариядан босаған шығыс өлкені қайта игеру қажеттілігімен түсіндіреміз. Сол себеппен 1750 жылдары қазақ басшылары бас қосқан бірнеше жиында, соның ішінде 1757 жылғы Түркістан кеңесінде өте өзекті мәселелер қатарында Шығыс саясаты қарастырылған. Соның нәтижесінде қазақтың сол кездегі үлкен ханы Әбілмәмбеттің ұлы Әбілпейіз сұлтан аталықтар әулетінің, төлеңгіттердің мықты өкілдерімен, қожа-молдаларымен бірге шығысқа аттандырылған. Оны қолдауға Түркістандағы жиында Найман одағының сол кездегі ең

күшті деген көш басшылары мойындарына кісе белбеулерін салып ант берген. Кейін келе Наймандармен бірге шығысқа қатар жылжыған Абақ-Керей одағы Әбілпейіздің балаларын сұлтандыққа алғаны белгілі әңгіме. Біздің айтпағымыз осы аттаныс барысында Шығыс өлкемен ерте заманнан тығыз байланысты, ата-бабаларының кіндік қаны тамған Абақ-Керей мен Найманның үлкен жауаптылық алғаны және соны абыроймен орындағаны. Осылайша Алтай мен Тарбағатайға қазақ баласы ие болды. Жетісудың оңтүстік бөлігіне Үйсін одағы рулары келіп орнықты.

Бұдан әрі Г.Н. Потанин Абақ-Керей құрамына кіретін рулардың әрқайсысына жеке тоқталады: «О четырех первых коленах – Джантыкей (Жәнтекей – Ж.А.), Джадык (Жәдік – Ж.А.), Чиреучи (Шеруші – Ж.А.) и Ители, говорят, что у них был общий отец Байлау-куйляу (Байлау-Күйлеу – Ж.А.) показание об этом последнем и перечень четырех предков Кирейского народа я записал от одного итога же человека, Чубарь-айгыра Тенгис-бая, которому обязан и сообщением многих других легенд и показаний о предках. Предок Джантыкеев назывался Самамбет (Сәмембет – Ж.А.) и было у него три жены». Бұл әңгіме шежірешілер арасында ертеден белгілі, Г.Н. Потанин де генеалогиялық деректерді Шұбарайғыр руының өкілі Теңізбайдан жазып алғанын айтып отыр. Біздің ойымызша жоғарыда аталған Байлау-Күйлеуден, яғни бір атадан тараған төрт ру Абақ-Керей одағының негізгі ұстыны есебінде таңдалған, осы ұстынға жалпы одақтың құрамында он екі ру болуы керек, дәстүрлі тәртіпке сәйкес қалған руларды бекіткен.

Енді Жәнтекейден тарайтын Сәмембетке келейік. Осы тұстан бастап біз қасиетіне ел таңданған Сәмембет баласы Қазыбек мырза туралы әңгімеге жақындаймыз.

Қазақтың өз әңгімесінде де, Г.Н. Потанин жазбасында да Сәмембет ел ішінде бақ қонған, өзгеден берекесі артқан құтпан бай есебінде сипатталады. Деректерде Сәмембеттің үш әйелі болған делінеді. Осы жерде тағы да Г.Н. Потанин жазбасына сүйенгенді дұрыс көріп отырмаз: «Старшая называлась Бадан; у нее было три сына – Атантай, Исембай и Исентай; у Исентая шесть сыновей – Базаркул, Чакабай, Кыстаубай, Токубай, Барка и Таттыбай; последнему будто бы дано такое имя потому, что это младший сын, следовательно – любимый (татты – сладкий

по киргизски). У Атантая было шесть сыновей – Иткара, Толубай, Ак-кошкар, Ак-джигит; имена двоих Тэнгис-бай забыл. Это показание Тэнгис-бая я дополняю показанием сына бия Кобеша о нисходящей линии Базаркула: сына Базаркула звали Котурак, сына Котурака – Мамыт, сына Мамыта – Кондубай».

Г.Н. Потаниннің Котурак деп отырғаны XVIII ғасырдың алғашқы жартысында ел бастаған атақты ерлердің бірі Қотырақ батыр. Абақ-Керей жауынгер одағын құрған және XVIII ғасырдың 50-ші жылдары оны шығысқа бастаған батырлардың бірі осы Қотырақ болғанын кезінде жаздық (*Омари, 1993: 213*). Қазіргі күні Абақ-Керей көшін шығысқа бастады деп жүрген Ер Жәнібек тарих сахнасына Қотырақтан кейін шыққан.

Г.Н. Потаниннің мына шежіре хикаяты да Абақ-Керей шежіресімен айналысатын тарихшы-этнограф ғалымдарға қызықты деректер береді: «От второй жены у Самамбета было два сына Чуйнчалы (Сүйіншәлі – Ж.А.) и Орус; имя жены Тэнгис-бай не назвал; на вопрос, почему одному сыну дано имя Чуйнчалы, а другому Орус, Тэнгис-бай, объяснил так: будто мать долго не имела детей, и первому ребенку, как носителю хорошей вести, дала имя от слова чиюнчи (сүйінші – Ж.А.), радостная весть, а второму в той мысли, чтобы потомство этого сына было также многочисленно, как русский (орус) народ. У Чуйнчалы было четыре сына: Сэкэль, Кобок, Тайляк, Кангильды. Дети Оруса были Ботага и Танибек».

Г.Н. Потанин Сәмембеттің үшінші әйелінің аты «Соксур» деп жазған екен, шын мәнінде қазақша нұсқасы Сұқсұр болады. Байдың бұл әйелінен екі ұл туған – Есағасы және Қазыбек. Ғалым үлкен ұлдың атын «Исағасы» деп жазған, біздің ойымызша Есағасы мен Исағасы арасында үлкен айырмашылық жоқ. Бір ескертетін мәселе – Сәмембеттен тараған елдің өздерінің ауызша әңгімелерінде «атамыздың бәйбішесінің аты Сұқсұр» еді дейді, екінші әйелінің аты Тасбике, үшінші әйелі Бадан, яғни Қазыбек пен Есағасы осы Баданнан туады делінеді.

Осылайша Сәмембет әулетін жақсылап таратқан Шұбарайғыр Теңізбай қария Григорий Николаевичке соңғы екі ұл, Сұқсұрдан (Сәмембет ұрпағының ауызша әңгімелерінде Бадан еді делінеді) туған Есағасы мен Қазыбек туралы бір қызық әңгіме айтады: «Самамбет не жаловал эту жену за то, что она была не велика ростом и не рожала детей; женщина убежала

наконец в степь, долго плакала там, утомилась и заснула; в это время прилетел филин уку или сары уку, сел ей на плечо и стал нашептывать утешенье; когда Соксур пробудилась, она почувствовала, что зачала и вернулась. Вскоре она родила двух сыновей, из коих одного назвала Исагасы, а другого – Казбек; потомки последнего думают и до сих пор, что их отец был филин. И теперь, говорят, у них еще сохраняется обычай выкупать пойманных филинов и отпускать на волю. Казбек ни какой цены не пожалеет, если только увидит филина в неволе; увидя человека, мучающего животного, Казбек считает своею обязанностью подраться с ним, при чем говорит мучителю: “Зачем мучишь моего отца?” Отпуская филина на волю, Казбек идет за ним следом и сложив ладони у лба и кланяясь, говорит: “Акебыз уку! Аман бул! Кудай берды джаксы кыл! Кудайнын кузю куруб, джаксы булдук!”¹⁵ Отец наш филин, прощай! Являсь пред очи Бога, сделай нам добро”. Поколения Казбек и Исагасы – одни из богатых и члены их свое богатство приписывают точному соблюдению этого обычая. Мне также сообщили, что Казбеков называют еще Искиказ».

Бұл әңгімені біздің оқырманға түсінікті болу үшін жалпақ тілге салып қазақшалағанмыз дұрыс: «Сәмембет өзінің кіші әйелін бойының кішкентайлығына бола және бала таппағаны үшін жақсы көрмейді екен-мыс; содан запы болған әйел бір күні жапан далаға қашып, әбден жылап, шаршап-шалдығып ұйықтап кетеді екен; сол кезде үкі немесе сары үкі ұшып келіп, оның иығына қонып, сыбырлап көңілін жұбатады; содан Сұқсұр бір кезде оянады, оянған кезде бойына бала біткенін сезеді де ауылына қайтып келеді. Көп ұзамай екі ұл туады, оның бірінің атын Есагасы, екіншісін Қазыбек деп қояды; соңғысының тұқымдары әлі күнге дейін әкеміз үкі деп ойлайды. Бүгінгі күнге дейін олардың арасында әлдеқандай себептен қолға түсіп қалған үкіні иесінен сатып алып бостандыққа қоя беру тәртібі бар. Бір жерде адам қолына түсіп қалған үкіні көрсе Қазыбек қандай ақша сұраса да беріп босатып алады; егер бір адамдардың үкіні қинап жатқанын көрсе міндетті түрде сонымен төбелеседі, «Менің әкемді неге қинап жатырсың?» деп жазасын береді.

Үкіні бостандыққа ұшырып жібергенде Қазыбек оның соңынан жүріңкіреп, екі алақанын маңдай тұсында қосып, тәжім етеді және «Әкеміз үкі! Аман бол! Құдай берді жақсы қыл! Құдайдың көзі

көріп жақсы болдық!» деп тілек айтады. Қазыбек пен Есагасы тұқымдары осы жердегі ең аухатты адамдар, осы әулеттердің өкілдері өздеріне біткен байлықты жоғарыда баяндалған дәстүрді нақты ұстанғандықтан деп есептейді. Маған Қазыбек балаларын Ескі қаз деп атайды дегенді де айтты» (Потанин, 2005: 60-61).

Г.Н. Потанин жазып алған бұл қысқа әңгімеде ғажап этнографиялық деректер бар. Алдымен бұл дерек қазақ халқының ежелгі діни сенімдеріне қатысты. М.О. Әуезов «Әр жылдар ойлары» деген кітабында «Хайуанаттарға байланысты ертегілерді аңдап отырсаң, жан-жануарлар турасындағы бұлдыр көріністерді көреміз. Одан мифтік, діни түсініктерді, әр хайуанды ғажайып сиқырлы сыры бар деп таныған тотемдік түсініктерді аңғарамыз» дейді (Алматы, 1959: 217). «Тотем» деген этнографиялық термин табиғи ортамен біте қайнаса өмір сүрген халықтың қадірлейтін, қорқатын аң-құстарына қатысты қолданылады. Қазақша бұл терминді «киетек» деп түсіндірсек болады. Мысалы, қазақ баласы қасқырды атын атамай оны «ит-құс» дейді немесе жыланды «түйме», кей жағдайда «абақай» атайды, үкіні тіл-көзден сақтайтын қасиеті бар деп баланың бесігіне, келіннің шымылдығына, әншінің домбырасына ілетінін білеміз. Себебі осы қадірлеудің ар жағында қасқырды, жыланды, үкіні тағы да басқа құстарды және жануарларды өзіміздің атамыз деп қабылдайтын сенім жатыр. Сонымен бірге қазақ жеріндегі оғыздық негізі бар рулардың арасында қошқарды «қой ата» дейтін дәстүр ертеде болған. Қазыбек әулетінің үкіні әлі күнге әке деп қадірлеуінің түпкі сыры мыңдаған жылдар бойы Еуразия даласында өмір сүрген халықтардың дәстүр-салтында. Егер өз атын атаса, зиян келтіреді деп түсінген.

Г.Н. Потанин Есағасы мен Қазыбектен туған ұлдарды былайша түгендейді «У Исагасы дети были: Ак-джигит, Менгли-бай, Кэнг-джалы, Бэген; у Казбека – Ак-Мурза, Бек-Мурза, Тауасар, Коджос, Джангабыл, Байгабыл, Назар; у Тауасара – сын Кемпыр (то есть старуха)....».

Бұдан әрі ұлы ғалымның еңбегінде Абақ-Керей атанған рулық одақтың бірталай әңгімелері суреттелген. Біздің осы жолғы мақсатымыз Абақ-Керей одағының құрылу тарихы мен үкіні қасиеттеген Қазыбек бабамызды суреттеу болды да, әрі қарай бара алғанымыз жоқ.

Соңғы жылдары Сәмембетұлы Қазыбек туралы бірді-екілі деректер жарияланып жүр. Соның ішінде 2012 жылы Астанада шыққан «Путевые дневники и заметки российских людей о Казахстане XVIII -середины XIX вв.» деген жинаққа енген орыс отрядының басшысы Волошиннің Шар-Құрбан өзенінің бойында алдымен атақты Шұбарайғыр Қожаберген батырмен, содан кейін Аралбай және Қазыбек батырлармен кездескені туралы мәліметі. Таласбек Керімбайұлының «Тауасар» деген Қытай халық республикасында 2013 жылы шыққан кітабын ерекше айтқан дұрыс болар. Тауасар Қазыбектің ұлдарының бірі, өз заманында қазаққа белгілі адамның бірі. Осы

кітапта Таласбек бауырымыз Қазыбек бабасын керемет ұста, зергер болған дейді. 1771 жылы Абылай хан Түркістанда алтын таққа отырғанда Қазыбек Сәмембетұлы осы қуанышқа арнайы алтыннан аптап, күміспен қаптап мөр-жүзік соғып, ханға арнайы тарту тартқаны айтылады.

Болашақта жас зерттеушілер Еуразия түркілерінің, соның ішінде қазақтың тарихы мен этнографиясын қашанда назарда ұстаған ұлы ғалымның еңбектерін түгендей жатар. Әсіресе, Г.Н. Потаниннің Томск университетінің кітапханасындағы жеке қорында сақталған қолжазба дүниелерін ақтарса қазаққа қатысты талай құнды дүние шығар еді-ау деп үміттенеміз.

Әдебиеттер

1. Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы. Астана, «Алтын кітап», 2012. – 496 б.
2. Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959. – 217 б.
3. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина: (Арх. материалы и публ.). – Алма-Ата, 1972.
4. Керімбайұлы Таласбек. Тауасар. – Шыңжан баспасы, 2013.
5. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 1-20 тт. – Павлодар, 2013.
6. Қыр баласы (А.Н. Букейханов). «Қазақ», 1913, № 15.
7. Қыр баласы. «Ер Сайын». Жыршылар айтуынан алып, өңдеп өткеруші Байтұрсын ұлы Ахмет. Ұлттар Комиссариаты қарауындағы Күншығыс баспасы. – Мәскеу, 1923. – 86-91 бб.
8. Омари Ж. Бұқар жырау: он екі тарих. – Қарағанды, 1993.
9. Потанин Г.Н. Племена и поколения, населяющие Северо-Западную Монголию. Тюркское племя. Киргизы //Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, исполненного в 1876-1877 годах по поручению Русского географического общества. – Вып. II. Материалы этнографические.
10. Потанин Г.Н. Избранные сочинения в трех томах. – Павлодар: НПФ «ЭКО», Том 3. (Труды по истории, этнографии и фольклору), 2005.
11. Путевые дневники и заметки российских людей о Казахстане XVIII-середины XIX вв. Астана, 2013.

References

1. Artyqbaev J.O. Qazaq shejiresi: uly dala tarihyyny qanar kózi jáne tuyjyrymdamasy. Astana, «Altyn kitap», 2012. – 496 b.
2. Áýezov M.O. Ár jyldar oilary. Almaty, 1959. – 217 b.
3. Kazahskı fólklor v sobranıı G.N. Potanına: (Arh. materialy ı pýbl.). – Alma-Ata, 1972.
4. Kerimbaiuly Talasbek. Taýasar. – Shyrńjan baspasy, 2013.
5. Kópeiuly M.J. Shyǵarmalary. 1-20 tt. – Pavlodar, 2013.
6. Qyr balasy (A.N. Býkeihanov). «Qazaq», 1913, № 15.
7. Qyr balasy. «Er Saiyn». Jyrshylar aıtýynan alyp, óńdep ótkerýshi Baitursyn uly Ahmet. Ulttar Komisariaty qaraýyndaǵy Kúnshyǵys baspasy. – Máskeý, 1923. – 86-91 bb.
8. Omari J. Buqar jyraý: on eki tarih. – Qaraǵandy, 1993.
9. Potanin G.N. Plemena i pokolenia, naseláushie Severo-Zapadnýıy Mongoliý. Túrkskoe plemá. Kirgizy //Ocherki Severo-Zapadnoi Mongoliı. Rezýltaty pýteshestvia, ispolnennogo v 1876-1877 godah po porýchenıy Rýsskogo geograficheskogo obshestva. – Vyp. II. Materialy etnograficheskıe.
10. Potanin G.N. Izbrannye sochinenia v treh tomah. – Pavlodar: NPF «EKO», Tom 3. (Trýdy po istorii, etnografii i fólklory), 2005.
11. Pýtevye dnevniki i zametki rossıskih lúdei o Kazahstane XVIII-serediny XIX vv. Astana, 2013.

Артыкбаев Ж.О.

Евразийский национальный университет
им. Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: socantrology@mail.ru

«ОТЕЦ НАШ ФИЛИН, ПРОЩАЙ»!
(Повествование о Казыбек мырза
из Абак-Керей
в записях Г.Н. Потанина)

В данной статье рассматриваются сведения о Казыбек мырза из рода Абак-Керей и тотемические представления казахов, вошедшие в раздел «Киргизы», то есть «Казахи», II-го тома «Очерков Северо-Западной Монголии» выдающегося ученого, казаховеда Г.Н. Потанина. Этнографические материалы собранные Г.Н. Потаниным в 70-80-х годах XIX века среди казахских родов Абак-Керей и Найман в долине Черного Иртыша являются великолепными источниками для науки. Выдающийся ученый наряду со сбором генеалогических материалов по казахским родам и племенам зафиксировал большое количество этнографических данных. Один из них касается поколения Казыбек и Есагасы, сыновей Самамбета, которые почитали филина в качестве отца, а также старание их защитить филинов и их веру во всемогущества тотемного предка. Безусловно, этот факт свидетельствует о существовании среди казахов до конца XIX века, а местами и сейчас, тотемных представлений, зародившихся в древности. В какой-то степени тотемные представления обеспечивают гармонию во взаимоотношениях человека и природной среды.

Ключевые слова: Г.Н. Потанин, Черный Иртыш, Абак-Керей, Самембет, Казыбек, филин, тотем, этнография.

Artykbayev Zh.O.

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: socantrology@mail.ru

«OUR FATHER OWL, GOODBYE»!
(The narrative of Kazybek myrza
from Abak-Kerey
in the notes of G.N. Potanin)

This article considers information about Kazybek myrza from the Abak-Kerey clan and totemic representations of Kazakhs included in the section «Kyrgyz», that is, «Kazakhs», volume II of «Essays of Northwestern Mongolia» by the outstanding scientist, Kazakh scholar G.N. Potanin. Ethnographic materials collected by G.N. Potanin in the 70-80-ies of the XIX century among the Kazakhs of the Abak-Kerey and Naiman clans in the valley of the Black Irtysh are excellent sources for science. The outstanding scientist, along with the collection of genealogical materials on Kazakh clans and tribes, recorded a large amount of ethnographic data. One of them concerns the generation of Kazybek and Yesagasy, the sons of Samambet, who revered Filin as a father, as well as their efforts to protect the owls and their belief in the omnipotence of the totemic ancestor. Definitely, this fact testifies to the existence among the Kazakhs until the end of the nineteenth century, and in some places even now, totemic representations originated in antiquity. To some extent, totemic representations ensure harmony in the relationship between man and the natural environment.

Keywords: G.N. Potanin, Black Irtysh, Abak-Kerei, Samembet, Kazybek, the owl, totem, ethnography.